# IJTIMOIY DAVLAT TARAQQIYOTIDA BISMARK MODELINING O‘RNI: IJTIMOIY SUG‘URTA TIZIMINING VUJUDGA KELISHI.

**Rahimova Hayotxon Ma’rufjon qizi**
(https://orcid.org/0009-0006-6931-3664
+998901554698) Farg‘ona davlat universiteti, 22.00.02- Ijtimoiy tuzilish,ijtimoiy institutlar va turmush tarzi ixtisosligi tayanch doktoranti

***Annotatsiya.*** *Ushbu maqolada ijtimoiy davlat taraqqiyotida Bismark modelining o‘rni hamda ijtimoiy sug‘urta tizimining tarixiy shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Maqolaning maqsadi Bismark modeli asosida yuzaga kelgan ijtimoiy sug‘urta mexanizmlarining zamonaviy ijtimoiy himoya tizimlari rivojiga ta’sirini ilmiy jihatdan yoritishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-tahliliy, qiyosiy-huquqiy va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, Bismark modeli ish beruvchi, xodim va davlat o‘rtasidagi mas’uliyat taqsimotiga asoslangan ijtimoiy sug‘urta tizimini shakllantirib, ijtimoiy xavf-xatarlarni kamaytirishda muhim institutsional asos bo‘lib xizmat qilgan. Mazkur model kasallik, nogironlik, keksalik va mehnatga layoqatsizlik holatlarida fuqarolarni kafolatli qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini yaratgan. Xulosa sifatida aytish mumkinki, Bismark modeli ijtimoiy davlatning amaliy shakllanishida muhim tarixiy bosqich bo‘lib, bugungi ijtimoiy himoya tizimlarini takomillashtirishda ham nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.*

***Kalit so‘zlar:*** *ijtimoiy davlat, Bismark modeli, ijtimoiy sug‘urta, ijtimoiy himoya, pensiya ta’minoti, mehnat munosabatlari, ijtimoiy xavf, davlat siyosati, sug‘urta mexanizmi, tarixiy taraqqiyot.*

## KIRISH.

Ijtimoiy davlat taraqqiyotida fuqarolarning kasallik, qarilik, nogironlik va mehnatga layoqatsizlik kabi ijtimoiy xavf-xatarlardan himoyalanishi muhim o‘rin tutadi. Ushbu jarayonning tarixiy shakllanishida XIX asr oxirida Germaniyada Otto fon Bismark tashabbusi bilan joriy etilgan ijtimoiy sug‘urta tizimi alohida ahamiyatga ega. Germaniyada 1883-yilda kasallik sug‘urtasi, 1884-yilda ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalardan sug‘urtalash, 1889-yilda esa qarilik va nogironlik sug‘urtasi yo‘lga qo‘yildi; bu tizim keyinchalik ko‘plab davlatlar uchun ijtimoiy himoyaning institutsional namunasi bo‘lib xizmat qildi.[1]

Bismark modelining asosiy g‘oyasi ijtimoiy yordamni tasodifiy xayriya shaklida emas, balki ish beruvchi, xodim va davlat mas’uliyati asosidagi majburiy ijtimoiy sug‘urta mexanizmi sifatida tashkil etishdan iborat edi. T. H. Marshall ijtimoiy huquqlarni insonning “iqtisodiy farovonlik va xavfsizlikning muayyan darajasiga ega bo‘lish huquqi” bilan bog‘lagan bo‘lsa, G. Esping-Andersen farovonlik davlatlarini tahlil qilishda ijtimoiy huquqlar va davlat-bozor munosabatlarini asosiy mezon sifatida ko‘rsatadi.[2] Shu jihatdan Bismark modeli ijtimoiy davlatning amaliy shakllanishida muhim bosqich bo‘lib, mehnat qiluvchi aholining ijtimoiy xavfsizligini huquqiy kafolatlashga xizmat qilgan.

Mazkur maqolada Bismark modelining ijtimoiy davlat taraqqiyotidagi o‘rni, majburiy ijtimoiy sug‘urta tizimining vujudga kelish sabablari va uning zamonaviy ijtimoiy himoya tizimlariga ta’siri tahlil qilinadi. Maqolaning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, Bismark modeli ijtimoiy himoyani davlat siyosatining barqaror yo‘nalishiga aylantirib, fuqarolarning ijtimoiy xavf-xatarlarga qarshi kafolatlangan himoyasini

shakllantirdi. Ushbu mavzu ijtimoiy siyosat, tarix, sotsiologiya, huquqshunoslik va davlat boshqaruvi yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar, magistrantlar, tadqiqotchilar hamda ijtimoiy himoya tizimi bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar uchun ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Asosiy qism. Bismark modeli ijtimoiy davlat tarixida fuqarolarni ijtimoiy xavf-xatarlardan himoya qilishni davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylantirgan dastlabki tizimli yondashuvlardan biri hisoblanadi. Mazkur model XIX asr oxirida Germaniyada sanoatlashuv jarayoni kuchaygan, ishchilar sinfi soni ortgan va mehnat munosabatlarida ijtimoiy ziddiyatlar keskinlashgan sharoitda shakllandi. Uning asosiy mazmuni shundan iborat ediki, kasallik, ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisa, qarilik yoki nogironlik kabi holatlarda fuqaro tasodifiy xayriya yoki oilaviy yordamga emas, balki qonun bilan kafolatlangan ijtimoiy sug‘urta tizimiga tayanishi lozim edi. Germaniyada 1883-yilda kasallik sug‘urtasi, 1884-yilda ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalardan sug‘urtalash, 1889-yilda esa qarilik va nogironlik sug‘urtasi joriy etilgani Bismark modelining huquqiy asoslarini yaratdi.[3]

Ushbu modelni to‘g‘ri anglash uchun bir nechta asosiy tushunchalarni izohlash zarur. **Ijtimoiy davlat** — bu fuqarolarning munosib hayot kechirishi, ijtimoiy adolat, teng imkoniyatlar va ijtimoiy xavfsizlikni ta’minlashni o‘zining muhim vazifasi deb biladigan davlat shaklidir. **Ijtimoiy sug‘urta** esa xodim, ish beruvchi va ayrim hollarda davlat badallari hisobidan shakllanadigan hamda ijtimoiy xavf yuzaga kelganda fuqaroga moddiy yoki xizmat ko‘rinishida yordam beradigan mexanizmdir. **Ijtimoiy xavf** deganda shaxsning daromadi kamayishi yoki mehnatga layoqati cheklanishiga olib keluvchi kasallik, baxtsiz hodisa, ishsizlik, qarilik, nogironlik kabi holatlar tushuniladi. **Bismark modeli** esa ana shu xavflarni oldindan to‘langan sug‘urta badallari orqali qoplashga asoslangan korporativ-ijtimoiy himoya tizimidir.

Bismark modelining muhim jihati shundaki, u ijtimoiy himoyani “yordam berish” tamoyilidan “huquq asosida kafolatlash” tamoyiliga olib chiqdi. Ya’ni fuqaro muhtoj bo‘lib qolganidan keyin ijtimoiy yordam so‘rovchi passiv obyekt sifatida emas, balki sug‘urta badallari orqali oldindan shakllantirilgan tizimdan foydalanish huquqiga ega subyekt sifatida qaraldi. Shveysariya ijtimoiy ta’minot tarixi bo‘yicha manbalarda Bismark davridagi Germaniya tajribasi ehtiyojga asoslangan yordamdan huquqiy da’voga asoslangan ijtimoiy sug‘urta tizimiga o‘tish sifatida baholanadi.[4] Bu holat ijtimoiy davlat taraqqiyotida tub burilish yasadi, chunki davlat endilikda faqat tartibni saqlovchi institut emas, balki fuqarolarning ijtimoiy xavfsizligini kafolatlovchi subyekt sifatida namoyon bo‘ldi.

Bismark modelining samaradorligi uning uch tomonlama mas’uliyatga asoslanganida ko‘rinadi. Birinchidan, xodim sug‘urta badali to‘lash orqali o‘zining kelajakdagi ijtimoiy himoyasida ishtirok etadi. Ikkinchidan, ish beruvchi xodimning mehnatidan foyda olayotgani sababli uning ijtimoiy xavfsizligi uchun ham ma’lum darajada javobgar bo‘ladi. Uchinchidan, davlat ushbu munosabatlarni qonuniy tartibga soladi, nazorat qiladi va kafolatlaydi. Britannica ma’lumotlariga ko‘ra, 1883-yildagi kasallik sug‘urtasi ishchilarga tibbiy yordam va kasallik davrida pul to‘lovlarini nazarda tutgan, bu mablag‘lar esa xodim va ish beruvchi badallari hisobidan shakllantirilgan.[5]

Demak, Bismark modeli ijtimoiy himoyani faqat byudjet xarajati emas, balki mehnat munosabatlari ishtirokchilari o‘rtasidagi hamkorlik mahsuli sifatida talqin etadi.

Biroq mazkur modelni mutlaq ideal tizim sifatida baholash ham to‘g‘ri emas. Uning kuchli tomoni — ijtimoiy sug‘urtaning barqaror moliyaviy manbaga ega bo‘lishi, ishchi kuchini himoya qilishi va fuqaroda ijtimoiy kafolat hissini shakllantirishidir. Shu bilan birga, modelning zaif jihati shundaki, u dastlab asosan rasmiy mehnat bozorida band bo‘lgan ishchilarni qamrab olgan. Norasmiy bandlar, uy mehnati bilan shug‘ullanuvchilar, ishsizlar yoki badal to‘lash imkoniga ega bo‘lmagan qatlamlar bunday tizimdan chetda qolishi mumkin edi. G. Esping-Andersen farovonlik davlatlarini tahlil qilar ekan, konservativ-korporativ modelda ijtimoiy himoya ko‘pincha shaxsning mehnat maqomi va kasbiy guruhga mansubligi bilan bog‘lanishini ko‘rsatadi.[6] Shuning uchun Bismark modelining zamonaviy talqini uni yanada inklyuziv, ya’ni keng qamrovli qilish zaruratini ham ilgari suradi.

Maqola doirasidagi asosiy munozara shundan iboratki, ijtimoiy davlatni shakllantirishda qaysi yondashuv samaraliroq: davlat byudjeti hisobidan umumiy yordam ko‘rsatishmi yoki sug‘urta badallariga asoslangan tizimmi? Bismark modeli ikkinchi yondashuvning tarixiy asosini yaratdi. Uning afzalligi shundaki, ijtimoiy himoya tizimi doimiy badallar orqali moliyalashtiriladi va ijtimoiy xavf yuzaga kelganda fuqaroga oldindan kafolatlangan himoya taqdim etadi. Ammo zamonaviy sharoitda faqat badalga asoslangan model yetarli bo‘lmay qolishi mumkin, chunki mehnat bozori o‘zgarmoqda, norasmiy bandlik, migratsiya, vaqtinchalik mehnat va o‘zini o‘zi band qilish shakllari kengaymoqda. Shu sababli Bismark modelining bugungi ahamiyati uni aynan takrorlashda emas, balki uning asosiy tamoyillari — majburiylik, birdamlik, mas’uliyat taqsimoti va huquqiy kafolatlarni zamonaviy sharoitga moslashtirishda namoyon bo‘ladi.

Xalqaro mehnat tashkiloti ijtimoiy himoyani inson huquqi hamda barqaror taraqqiyotning muhim sharti sifatida baholaydi. ILOning 2024–2026-yillarga oid Jahon ijtimoiy himoya hisobotida ijtimoiy himoya tizimlari nafaqat qamrov, balki to‘lov va xizmatlarning yetarliligi, barqaror moliyalashtirish hamda aholining barcha qatlamlarini qamrab olish nuqtai nazaridan ham baholanishi zarurligi ta’kidlanadi.[7] Bu yondashuv Bismark modelining zamonaviy talqinida ham muhimdir: ijtimoiy sug‘urta tizimi mavjud bo‘lishi bilan birga, u aholining real ehtiyojlariga mos, adolatli va samarali ishlashi kerak.

Amaliy jihatdan Bismark modeli bugungi ijtimoiy himoya tizimlari uchun bir nechta muhim xulosa beradi. Avvalo, ijtimoiy sug‘urta tizimida **badal to‘lovchi va foyda oluvchi o‘rtasidagi bog‘liqlik** aniq bo‘lishi zarur. Bu fuqarolarda tizimga ishonchni oshiradi. Ikkinchidan, ish beruvchilarning ijtimoiy mas’uliyatini kuchaytirish kerak, chunki mehnat jarayonida yuzaga keladigan ko‘plab xavflar bevosita ishlab chiqarish va bandlik munosabatlari bilan bog‘liq. Uchinchidan, davlat sug‘urta fondlari ustidan shaffof nazoratni ta’minlashi, mablag‘larning maqsadli sarflanishini kafolatlashi va tizimning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini hisoblab borishi lozim.

Shu asosda quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin. **Birinchi tavsiya** — ijtimoiy sug‘urta tizimida majburiylik va adolatlilik tamoyillarini kuchaytirish. Bunda rasmiy bandlikni rag‘batlantirish, ish beruvchi va xodim badallarining shaffof hisobini yuritish, sug‘urta badallari va kelgusidagi ijtimoiy kafolatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aholiga tushunarli tarzda yetkazish muhimdir. **Ikkinchi tavsiya** — norasmiy bandlikda

yoki o‘zini o‘zi band qilgan fuqarolarni ham bosqichma-bosqich ijtimoiy sug‘urta mexanizmlariga jalb qilish. Chunki zamonaviy ijtimoiy davlat faqat rasmiy ishchilarni emas, balki turli shakldagi mehnat faoliyati bilan shug‘ullanuvchi shaxslarni ham himoya qilishi lozim.

**Uchinchi tavsiya** — ijtimoiy sug‘urta tizimida raqamli monitoring va shaxsiy sug‘urta hisobini rivojlantirish. Har bir fuqaro o‘zining qancha badal to‘lagani, qaysi turdagi ijtimoiy kafolatlarga ega ekani va kelgusida qanday himoya olish imkoniyati borligini elektron tizim orqali ko‘ra olishi kerak. Bu tizimga ishonchni oshiradi va ijtimoiy sug‘urtaning huquqiy kafolat sifatidagi mazmunini kuchaytiradi. **To‘rtinchi tavsiya** — ijtimoiy sug‘urta faqat pul to‘lovlari bilan cheklanmasligi, balki tibbiy, reabilitatsion, psixologik va parvarish xizmatlari bilan bog‘lanishi kerak. Ayniqsa qarilik, nogironlik va kasallik holatlarida fuqaro uchun nafaqa yoki pensiya bilan bir qatorda sifatli xizmatlardan foydalanish imkoniyati ham muhim hisoblanadi.

**Beshinchi tavsiya** — Bismark modelidan kelib chiqib, ijtimoiy hamkorlik madaniyatini rivojlantirish zarur. Davlat, ish beruvchi, xodim, kasaba uyushmalari va fuqarolik jamiyati institutlari ijtimoiy himoya tizimida alohida-alohida emas, balki o‘zaro hamkorlikda harakat qilishi kerak. Bunday yondashuv ijtimoiy davlatning asosiy vazifasi bo‘lgan ijtimoiy barqarorlik, adolat va fuqarolarning xavfsizligini ta’minlashga xizmat qiladi.

**Xulosa**. Xulosa qilib aytganda, Bismark modeli ijtimoiy davlat taraqqiyotida ijtimoiy sug‘urtaning huquqiy, moliyaviy va institutsional asoslarini yaratgan muhim tarixiy tajribadir. Uning ahamiyati bugungi kunda ham saqlanib qolmoqda, chunki zamonaviy jamiyatda kasallik, qarilik, nogironlik, ishsizlik va mehnatga layoqatsizlik kabi xavflar inson hayotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois Bismark modelini o‘rganish nafaqat tarixiy-nazariy ahamiyatga ega, balki ijtimoiy himoya tizimlarini takomillashtirish uchun ham muhim amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

**FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:**

1.Social Security Administration. *Otto von Bismarck.* https://www.ssa.gov/history/ottob.html; Social Security Administration. *OASIS, September 1979*. https:

2. Marshall T. H. *Citizenship and Social Class*. Cambridge University Press, 1950; Esping-Andersen G. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press, 1990.

3. Social Security Administration. **Otto von Bismarck**. Germaniya 1889.

4. History of Social Security in Switzerland. **A new Insurance Model: Legal Entitlement Rather than Need, 1883–1884–1889**.

5. Encyclopaedia Britannica. **Social security: Historical evolution**. 1883.

6. Esping-Andersen, G. **The Three Worlds of Welfare Capitalism**. Princeton University Press, 1990.

7. International Labour Organization. **World Social Protection Report 2024–26**.